ओम्

श्री गुरुभ्यो नमः

श्री गोडा सुब्रह्मण्यशास्त्रिकृता

ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रदीपिका

यदविद्याप्रभावेण प्रपञ्चः कल्पितश्चिति।
तदभिन्नतयात्मानं भावयामि सदा हृदि॥ 1

गणेशं विघ्नहन्तारं स्कन्दं सिद्धिप्रदायकम्।
सर्वप्रदौ शिवौ चैव भजे भक्तिसमन्वितः॥ 2

शङ्कराचार्यगुरुभिः स्वयं स्थित्वा प्रवर्तितम्।
काञ्चीमठमधिष्ठाय लोकानुग्रहतत्परम्॥ 3

चन्द्रशेखरयोगीन्द्रजयेन्द्रविजयाभिधम्।
अभीष्टप्राप्तये वन्दे मुनित्रयमनारतम्॥ 4

वेदे वेदान्तशास्त्रे च शब्दशास्त्रे च निष्ठितम्।
पितरं कृष्णशास्त्र्याख्यमाचार्यं प्रणमाम्यहम्॥ 5

श्रीरामब्रह्मविदुषां गुरूणां चरणस्मृतिः।
बाधिका सर्वविघ्नानामिष्टानामस्तु साधिका॥ 6

नवीनं वेङ्कटेशाख्यगुरूणां चरणं भजे।
तदुक्तार्थपरिस्फूर्तिः सिध्येद्येन सदा मम॥ 7

शूलमेनिग्रामजातो रुक्मिणीकृष्णयोस्सुतः।
भाष्यप्रदीपिकां कुर्वे सुब्रह्मण्याख्यशास्त्रवित्॥ 8

भाष्यं प्रसन्नगम्भीरमनुमारत्नगर्भितम्।
अन्तः प्रविश्य गृह्यन्ते रत्नानि कृतबुद्धिभिः ॥ 9

भगवत्पादभाष्यस्यानुमानार्धदेहिनः।
अर्धदेहप्रकाशाय यतिष्ये गुर्वनुग्रहात् ॥ 10

गुरूदितविशेषा ये ये च ग्रन्थान्तरस्थिताः।
त एव संग्रहीष्यन्ते मदीयन्तु न किञ्चन ॥ 11

मदीयबुद्धिशुद्ध्यर्थं कृतेऽस्मिन् संग्रहे यदि।
दोषा समुपलभ्यन्ते ते ममाज्ञानसम्भवाः ॥ 12

इति विज्ञाय विद्वद्भिः क्षम्यतां तदशेषतः।
पण्डिता हि भवन्त्येव मादृशेषु दयालवः ॥ 13

ओम्

श्री बालापरमेश्वर्यै नमः

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १-१-१

अथ– साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं, अतः साधनचतुष्टयसम्पत्तेरेव हेतोः ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः।

अस्याधिकरणस्य "तद्विजिज्ञासस्व" इति श्रुतिर्विषयः। तादृशश्रुत्यानुगुण्येन सूत्रेऽपि कर्तव्यपदाध्याहारस्तदनुरोधेन च सन् प्रत्ययस्य विचारे लक्षणा। तथाच ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

तत्र विचारशास्त्रमारम्भणीयं नवेति संशयः। तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुत्यर्थनिर्णयाळु तिसंगतिः उत्थाप्योत्थापकभावरूपः।

तत्र विचारशास्त्रं नारम्भणीयम्। असम्भवद्विषयप्रयोजनकत्वाज्जीव ब्रह्मैक्यरूपो विषयो न सम्भवति। जीवो ब्रह्मभिन्नः ब्रह्मविरुद्धधर्मवत्त्वात्। अनर्थो न ज्ञाननिवर्त्यः सत्यत्वादित्यनुमानेनानर्थनिवृत्तिरूपप्रयोजनमपि न सम्भवतीति विषयप्रयोजनासम्भवाद् विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः।

एवं प्राप्ते अथातो ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्यः। अर्थात् वेदान्तानामेव। अनेन च ब्रह्मज्ञानस्य दुःखपरिहारसाधनत्वं गम्यते। तथाहि ब्रह्मज्ञानं सुखसाधनत्वदुःखपरिहारसाधनत्वान्यतरवत् सुखदुःखपरिहारान्यतरभिन्नत्वे सति इष्यमाणत्वेन विमर्शकारिभिरुक्त त्वात्। अनेनानुमानेन ब्रह्मज्ञानस्थानर्थनिवृत्तिहेतुत्वे सिद्धे सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्त्यनुपपत्त्या बन्धस्याध्यस्तत्वं ज्ञायते। तथाहि – अनर्थः ब्रह्मण्यध्यस्तः ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वात्। यत् यज्ज्ञाननिवर्त्यं तत्तस्मिन् अध्यस्तम्। यथा शुक्तौ रजतमिति रीत्याऽनर्थनिवृत्तिरूप प्रयोजनं

सम्भवति। एवं जीवो ब्रह्माभिन्नः ब्रह्मज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयत्वात् इत्यनुमानेन जीवब्रह्मैक्यरूपो विषयश्च सिद्ध्यति। भेदसाधकविरुद्धधर्मवत्त्व हेतुरसिद्धः कर्तृत्वादिरूपधर्माणां वस्तुतो जीवेऽभावात्। अध्यस्तानां तेषां सम्भवेऽपि तादृशानां भेदासाधकत्वात्। एवञ्च विचारशास्त्रमारम्भ णीयं विषय प्रयोजनवत्त्वादित्यनुमानेन विचारस्य कर्तव्यत्वं सिद्ध्यति। जीवब्रह्मैक्यरूप विषयसाधकहेतोरसिद्धिमाशङ्क्याध्यासं समर्थयति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिना। यूयमिति प्रत्ययः युष्मत्प्रत्ययः, वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययः, युष्मत्प्रत्ययश्चास्मत्प्रत्ययश्च युष्मदस्मत् प्रत्ययौ। एकस्य प्रत्ययपदस्य लोप इति रत्नप्रभाविग्रहः। युष्मदस्मदोः प्रत्ययस्तस्य गोचराविति पूर्णानन्दीयविग्रहः।

युष्मदस्मच्छब्दयोर्युष्मदस्मच्छब्दोल्लेख्ये लक्षणा। युष्मदस्मदी च तौ प्रत्ययौ च तयोर्गोचरयोरिति नृसिंहाश्रमश्रीचरणानां विग्रहः।

आनन्दगिरिमते युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी, प्रत्ययश्च प्रत्ययश्च प्रत्ययौ, गोचरश्च गोचरश्च गोचरौ पदत्रयस्य कर्मधारय इति।

सूत्रेण विचारकर्तव्यतारूपश्रौतार्थानुपपत्त्या अर्थात् सूत्रितविषयप्रयो जन वत्त्वस्योपोद्घातत्त्वात् तत्सिद्धिहेत्वध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यां वर्णयति- युष्मदिति।

1. अनात्मा आत्मतादात्म्याध्यासाभाववान् आत्मतादात्म्यप्रमा जन्यसंस्काराविषयत्वात्। एवमात्मा अनात्मतादात्म्याध्यासाभाववान् अनात्मतादात्म्यप्रमाजन्यसंस्काराविषयत्वादित्युत्तरत्राप्युभयपक्षकानुमा- नानि द्रष्टव्यानि। 2. अनात्मा आत्मतादात्म्यप्रमाजन्यसंस्काराविषयः आत्मतादात्म्य प्रमाविषयत्वाभावात्। 3. अनात्मा आत्मतादात्म्यप्रमाक्विय त्वाभाववान् आत्मतादात्म्याभावात्। 4. अनात्मा अत्मतादात्म्यशून्यः आत्मविरुद्ध स्वभावत्वात्। यः यद्विरुद्धस्वभावः स तत्तादात्म्यशून्यः यथा प्रकाशविरुद्धस्वभावं तमः। 5. अनात्मा आत्मविरुद्धस्वभावः विषयत्वात्।

6. अनात्मा विषयः युष्मत्प्रत्ययगोचरत्वादित्यनुमानुरूपवं युष्मदस्मदित्यादि मिथ्येत्यन्तग्रन्थेन सूच्यते। संक्षेपतस्तु 1. आत्मानात्मानौ इतरेतरतादात्म्या ध्यासरहिताावितरेतरभावरहितत्वात् तमः प्रकाशवत्। 2. विमतौ तादात्म्यशून्यौ विरुद्धस्वभावत्वात् तमः प्रकाशवत्। 3. विमतौ विरुद्धस्वभावौ विषयविषयित्वात् नेत्ररूपवत्। विरोधोऽत्र वध्यघातकभाव लक्षणो वा सहावस्थानसामर्थ्याभावलक्षणो वा न। चिद्रूपस्यात्मनो जडरूपस्यानात्मनः साधकत्वेनानुकूलत्वात्। किन्तु भावाभाववत् परस्परात्मतासामर्थ्याभावलक्षणः। धर्मितादात्म्याध्यासाभावेऽपि धर्मा ध्यासो भवतु। स्फटिकजपाकुसुमयोर्भेदग्रहेऽपि स्फटिके लौहित्यद्रमवदिति शङ्काव्युदासाय तद्धर्माणामपीति। रूपवतः स्फटिकस्य स्वच्छतया रूपान्तरप्रतिबिम्बग्राहित्वस्य सम्भवेऽपि नीरूपस्य चिद्रात्मनः प्रतिबिम्बग्राहित्वासम्भवेन धर्मितादात्म्याध्यासमूलकेनैव प्रतिबिम्बातिरिक्त धर्माध्यासेन भाव्यम्। तथा च धर्म्यध्यासासम्भवे धर्माध्यासो दूरापेत इति भावः। इत्यतः – इति तादात्म्याभावात् तादात्म्यप्रमाया असम्भवात् तज्जन्यसंस्कारासम्भवाद्धेतोः। तथा चाध्यासकारणस्याधिष्ठान सामान्यांशा ध्यस्तविशेषांशयोरैक्यप्रमाजन्यसंस्कारस्येदं रजतमित्यादिभ्रमेषु क्लृप्तस्य प्रकृतेऽसम्भवात् अध्यासस्योत्पत्त्यनर्हत्वेनाध्यासो नास्तीत्यर्थः। अध्यासे सादृश्यज्ञानं भेदाग्रहः ऐक्यप्रमाहितसंस्कार इति कारणानि। तत्र विरुद्धस्वभावयोरित्यनेन सादृश्यज्ञानं नास्तीति सूच्यते। युष्मदस्मत्प्रत्यय गोचरयोरित्यनेन भेदाग्रहो नास्तीतीतरेतरभावानुपपत्ता' वित्यनेनैक्यप्रमा जनितसंस्कारोऽपि नास्तीति कारणाभावादध्यासो न भवति किन्तु गौण एव तादृशप्रत्यय इति। नन्वात्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वे कथं विषयित्वम्– अहंकारवद्विषयित्वासम्भवादिति चेन्न। आत्मनोऽहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वात्। अहंकारस्य तु स्फुरणविषयत्वात्।

अध्यासं सम्भावयति तथापीति। अन्योन्यस्मिन्नित्यादि। विचारशास्त्रमारम्भणीयं सम्भावितविषयप्रयोजनकत्वात् कृष्यादिवत्। विमतं शास्त्रं सम्भावितविषयप्रयोजनमविद्यात्मकबन्धप्रत्यनीकत्वात्

जाग्रद्बोधवत्– अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः सत्यानृते मिथुनीकृत्येतरेतराविवेकेनान्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मानध्य मिथ्याज्ञाननिमित्तोऽहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति भामतीरीत्या योजना। अत्र व्याख्याने लोकव्यवहार इत्यस्य लोकानां व्यवहारश्शब्द प्रयोग इत्यर्थः। अहमिदं– अहं मनुष्यः, अहमन्धः, अहं गच्छामीत्यादि भाष्ये वक्ष्यमाणव्यवहारः। तत्र हेतुरध्यस्येत्यनेनोक्तः। सुप्तवोत्तिष्ठतीत्यादिवद्हेतुत्वेऽपि पूर्वकालत्वं सम्भवतीति कारणत्वस्फुटीकरणाय मिथ्याज्ञाननिमित्त इति। अध्यासे कारणमितरेतराविवेकेनेति। तत्र च सत्यानृते मिथुनीकृत्येति हेतुः। तथाच वस्तुतः तादात्म्यरहितयोरपि धर्मधर्मिणोरधिष्ठानारोप्ययोः स्वरूपेण बुद्धौ भानात् यो विवेकाग्रहस्तेन योऽध्यासः तत्प्रयुक्तो लोकव्यवहार इत्यर्थः। तथा चान्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येति अध्यासस्वरूपमुक्तम्। इतरेतराविवेकेनेति निमित्तम्। लोकव्यवहार इति च फलम्। तत्र चिदात्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् तेन साकं भेदाग्रहस्यासम्भवात् कथमध्यास इति शङ्कानिराकरणाय सत्यानृते मिथुनीकृत्येति। आरोप्यस्य पारमार्थिकत्वाभावेऽपि आरोप्यप्रतीतेस्सम्भवात् प्रतीतेन तेन भेदाग्रहादेवाध्यास उपपद्यत इति भावः। आरोप्यस्य पूर्वं प्रतीतिसत्त्वे पूर्वदृष्टस्य तस्यारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरित्यन्योन्याश्रयशङ्काया निरसनाय नैसर्गिक इति। नैसर्गिकत्वं प्रवाहतोऽनादित्वं तच्च स्वपूर्वकालत्वव्यापकस्वसजातीय स्वसंस्कारान्यतरकत्वम्। व्यवहारस्यानादित्वोक्त्या तत्कारणस्याध्यासस्याप्यनादितोक्ता। तथा च पूर्वपूर्वाध्यासदृष्टस्योत्तरोत्तराध्यासोपयोगित्वम्, अनादित्वाद् बीजाङ्कुरवन्नान्योन्याश्रयः। तथा चाध्यासात्मकस्यैवाधिष्ठानारोप्यैक्यज्ञानस्य सत्त्वात्तज्जनितसंस्कारेणैवाध्यासोत्पत्तिर्निराबाधा। तथा च प्रमाजन्यसंस्काराविषयत्वरूपपूर्वपक्षहेतुरप्रयोजकः। लाघवात्पूर्वानुभवजनितसंस्कारस्य हेतुत्वात्। एवमितरेतराविवेकेनेत्यनेनाध्यासहेतुर्विवेकाग्रहोऽप्युक्तः। यद्यपि पूर्वपक्षिणा अहमनुभवे आत्मा विषयः। सच मम देहः मम चक्षुरित्यादिरीत्या इदंप्रत्ययगोचरेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यो

भेदेनाहमनुभवगोचरः। तथा च भेदज्ञानसत्वादहं कृशोऽहं मनुष्य इत्यादि प्रत्ययो गौणो नत्वध्यासः, विवेकाग्रहरूपतत्कारणाभावादित्यभिप्रेयते। तथापि यत्र यत्र गौणीवृत्त्या तच्छब्दबोध्यत्वं तत्र तच्छब्दमुख्यार्थप्रतियोगिकभेदज्ञानविषयत्वमिति नियमात् प्रकृते च कदापि नाहं स्थूल इत्यादिविवेकाग्रहादहं स्थूलोऽहं कृश इत्यादीनामध्यासत्वमेव। सिंहो माणवक इत्यादिगौणस्थले नायं सिंह इति भेददर्शनस्य नियतत्वेन प्रकृते तादृशभेदग्रहाभावात्। मम देह इति तु न भेदग्रहः। राहोः शिर इतिवदप्युपपत्तेः। अन्यथा यदि देह एवाहं प्रत्ययगोचरो न स्यात्तदा ‘अहमिहैवास्मि सदने जानान’ इति कथमुपपद्यते? आत्मनो विभुत्वेन गृहैकदेशवर्तित्वासम्भवात्, गौणत्वे च जानान इत्यस्यान्वयानुपपत्तेः। तस्माद्भेदग्रहाभावेनाहं कृशोऽहं काण इत्यादीनामध्यासत्वमेव। एवमहं कर्तेत्यादिरप्यन्तःकरणाध्यासमूलक एव तद्धर्मकर्तृत्वाद्यध्यास इति अध्यस्ततादृशकर्तृत्वादिबन्धस्यात्मज्ञानान्निवृत्तिसम्भवेन तादृशात्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्ध्यति। एवं कर्तृत्वादीनामात्मन्यध्यस्तत्वेन वास्तवत्वाभावात् शुद्धजीवस्य ब्रह्माभेदसम्भवेन विषयोऽपि सम्भवतीति विषयप्रयोजनसम्भवाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति।

अथ रत्नप्रभारीत्या—— लोक्यते मनुष्योऽहमित्यभिमन्यत इति लोकः, अर्थाध्यासः। तद्विषयो व्यवहारोऽभिमानो ज्ञानाध्यासः। जाड्यचैतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहंकारात्मानौ तयोरत्यन्तविविक्तयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन्नन्योन्यतादात्म्यमन्योन्यधर्मांश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजना। अत्रेन्द्रियतादात्म्याध्यासस्यास्फुटत्वेऽपि तद्धर्माध्यासस्य अहमन्ध इत्यादेः स्पष्टतासूचनाय धर्म्यध्यासात् पृथक् धर्माध्यासकथनम्। अन्योन्याध्यासेऽपि शून्यवादो नास्ति – अहंकारादीनां स्वरूपतोऽध्यासादात्मनस्तु संसर्गमात्राध्यासात् (कल्पितवस्तु तादात्म्यप्रतियोगित्वोपहितेनैव रूपेणध्यासादित्यर्थः) आत्मनस्सत्यत्वं तद्भिन्नस्यानृतत्वमनिर्वचनीयत्वमिति सूचनाय सत्यानृते मिथुनीकृत्येति। अध्यस्य

मिथुनीकृत्य लोकव्यवहार इति पदानां समानार्थकत्वेऽप्यध्यास व्यक्तीनां भेदात् पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा पूर्व कालवृत्तित्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यप्प्रयोगः। एतदेव प्रवाहतोऽनादित्वार्थक नैसर्गिकपदेन स्पष्टयति। अत्र नैसर्गिकपदेन संस्काररूपनिमित्तकारणमुक्तम्। अध्यासस्योपादानमाह— मिथ्याज्ञाननिमित्त इति। मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तदेव निमित्तमुपादानञ्च। आत्मतत्त्वावारकत्वेन दोषत्वादीश्वरोपाधित्वात् संस्कारकालकर्मादिनिमित्ताकारेण परिणामित्वाच्चा ज्ञानस्य निमित्तत्वम्। अज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपतानिरासाय मिथ्येति। मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणम्। इच्छाप्रागभावे बन्धे चातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तसाक्षात्त्वे। तत्र प्रमाणम्—। अशनायाद्यतीतं विवेकिप्रसिद्धमात्मतत्त्वं नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः आत्मनि भावरूपावरणनिमित्तो भवितुमर्हति। अस्ति प्रकाशते इति व्यवहारपुष्कलकारणे सति तद्विपरीतव्यवहारत्वात् यन्नैवं तन्नैवं, यथा अस्ति प्रकाशते घट इति व्यवहारः। अहमिदमिति। आध्यात्मिककार्याध्यासेषु अहमिति प्रथमः। यद्यप्यहमित्यध्यासे अधिष्ठानारोप्यांशद्वयं नोपलभ्यते तथाप्ययो दहतीतिवदहमुपलभे इति दृग्दृश्यांशयोरुपलम्भः।

अध्यासलक्षणभाष्यम् ———

स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः तत्र भामतीरीत्या ——— अवभास इत्येव लक्षणम्। मिथ्याज्ञानमित्यर्थः। इदानीमवसन्नोऽवमतो वा भास इति योगार्थः। रूढ्यर्थमादाय विस्तृतलक्षणं परत्रेत्यादि। पूर्व दृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः। पूर्वदृष्टमित्यनेन पूर्वदर्शनमात्रमपेक्ष्यते न वस्तुसत्तेति सूच्यते। तेन चारोप्यस्यानृतत्वं लभ्यते। आरोपाधिष्ठानं सत्यं परत्रेत्यनेनोच्यते। प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणार्थं स्मृतिरूप इति। असंनिहितविषय इत्यर्थः। इदानीं परत्रेत्यस्यानिवेशे असन्निहितविषयकत्वे सति पूर्वदृष्टावभासत्वस्य स्मृतौ सत्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादतः परत्रेति। एवञ्चासन्निहितस्य परत्र प्रतीतिरध्यास इति लक्षणम्। असन्निहितत्वञ्च

आरोप्यस्यधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्वम्। अधिष्ठानसमसत्ताकत्वाभाववद्विषयक ज्ञानमध्यास इति निष्कर्षः।

अत्रासन्निहितविषयकत्वोक्त्या सत्ख्यातिनिरासः, असतो देहादेर्ज्ञान विषयत्वस्य स्वीकारात्। सत्ख्यातिवादिनो हीत्थमाक्षिपन्ति ——— देहेन्द्रियादीनां यदि प्रकाशमानत्वं तर्हि सत्त्वमेवायातम्। सत्ता नाम न जातिरर्थक्रियाकारिता वा। सत्तायामपि सत्तान्तराभ्युपगमेऽनवस्थापातात्। तथा च देहादयस्सन्तः प्रकाशमानत्वादात्मवत्। तथाचानृतविषयकत्वमध्यासस्य यदुक्तं सत्यानृते मिथुनीकृत्येति तदसङ्गतमिति। अत्रोच्यते। प्रकाशमानत्वरूपहेतुः मरुमरीचिकोदके व्यभिचरितः। तत्र प्रकाशमानत्व सत्वेऽप्यबाध्यत्वरूपसत्त्वाभावात्। यदि तत्रापि प्रकाशमानत्वात् सत्त्वमभ्युपगम्येत तदा तज्ज्ञानेन प्रवृत्तिस्तत्पानेन पिपासाशान्तिश्च स्यात्। तस्मादारोपितस्य प्रकाशेऽपि वस्तुसत्त्वमभ्युपगन्तुमशक्यम्। न च सलिलस्य स्वरूपतः सत्त्वात्तस्य भ्रमविषायत्वमुपपद्यते। देहेन्द्रियादीनां तु स्वरूपतोऽप्यसत्त्वात् कथमारोपविषयत्वमिति वाच्यम्। तोयात्मनाऽसतां मरीचीनां तोयात्मतयाऽनुभवगोचरत्वमस्तीति असतोऽप्यारोपविषयत्वस्याङ्गीकर्तव्यत्वात्। ननु मरीच्यादीनां तोयात्मनाऽसत्त्वं नाम तोयात्मनाभावः। तथा च भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावस्स्वरूपेण तु भाव इत्युभयविधस्यापि तस्य भावत्वेन भावव्यतिरेकेणाभावान्तरस्याभावेन सद्रूपत्वादनुभवगोचरत्वं युक्तम्। देहादिप्रपञ्चस्य त्वसत्त्वात् कथमनुभव गोचरत्वं कथं वा चिदात्मन्यारोपः। यत्तु असत्ख्यातिवादिनोच्यते – देहादेरसतः समस्तसामर्थ्याभावेन ज्ञानविषयत्वे सामर्थ्याभावेऽपि ज्ञानमेव स्वसमानाकारप्रत्ययसामर्थ्येनासद्विषयकभानरूपं भवति। ज्ञानस्य येयमसत्प्रकाशनशक्तिः सैवाविद्येति, तन्न। येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य तस्याश्शक्याभावात्। असदेव शक्यमिति चेत् किमेतत्कार्यमुत ज्ञाप्यम्। नाद्यम्। असतः कार्यत्वासम्भवात्। नापि ज्ञाप्यम्। तद्धि किं शक्त्याश्रयज्ञानादतिरिक्तज्ञानेन ज्ञाप्यमुत तेनैव वा? नाद्यः ज्ञानान्तरानुपलब्धेः। तदुपलब्धावपि तत्रापि तादृक्शक्तेस्सत्वेन तच्छक्यस्य

ज्ञाप्यत्वे तज्ज्ञापकज्ञानान्तरापेक्षायां तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्थापातात्। तेनैव ज्ञानेन ज्ञाप्यं चेत् तदपि न सम्भवति। असत्प्रत्यययोस्संबन्धाभावात्। यदि सम्बन्धः किमसदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता सम्बन्धोऽविनाभावो वा? नाद्यः, असतो निरूपकत्वासम्भवात्। नान्त्यः, त्वन्मते कार्यकारणभावस्य तादात्म्यस्य वाऽविनाभावसम्बन्धमूलत्वात्, प्रकृते चासत्प्रत्यययोस्तदभावात्। तथा च असत आरोपो न सम्भवतीति चेन्न। यदि सत एव प्रतीतिविषयत्वं तदा मरीचिषु तोयाकारप्रतीतिरपि सद्विषयिणीति तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वं बाध्यत्वं च न स्यात्। यदि चातोयात्मकानां मरीचीनां तोयात्मकतया प्रत्ययविषयता स्यात् तदा स प्रत्ययो न बाध्येत न वा भ्रमत्वमापद्येत । न चातोयात्मकान्मरीचीनतोयात्मकतया प्रत्ययो यदि गृह्णीयात्तदा न बाध्येत भ्रमोऽपि न स्यात् मरीचीन् तोयात्मना गृह्णन् प्रत्ययः कथमभ्रान्तः स्यात् कथं वा न बाध्येतेति वाच्यम्। तोयाभावात्मकेषु मरीचिषु तोयात्मकत्वं भ्रमविषयीकृतमित्युक्तं खलु, तत्तोयात्मकत्वं किं सत्? उतासदथवा सदसदात्मकं वा, आहोस्विदनिर्वचनीयं वा। नाद्यः, त्वया मरीचीनां तोयाभावस्वरूपत्वोक्त्या तोयाभावस्वरूपत्वानुपपत्तेः। न द्वितीयः, मरीचीनां तोयात्मत्वमसदित्युच्यमानं किं मरीचिस्वरूपमेवेति उच्यते, किं वा वस्त्वन्तरमथवा तुच्छमिति। नाद्यः, मरीचिस्वरूपस्यासत्त्वाभावात्। न द्वितीयः, मरीचिषु तोयाकार प्रत्यये मरीचयस्तोयं चेति द्वे एवं वस्तुनी भासेते। तत्र तद्वस्त्वन्तरं यदि मरीचयस्तदा मरीचय इति प्रतीतिस्स्यात् न तोयमिति। यदि गङ्गातोयं तदा गङ्गायां तोयमिति स्यात्, न पुनरिह तोयमिति। नापि तुच्छपक्षस्साधीयान्। अलीकस्यापरोक्षानुभवगोचरत्वासम्भवात्। सदसदिति तु विरुद्धम्। तस्मादनिर्वचनीयमेव देहादिकं भ्रमविषयः। तथा च सत्त्वसाधकतयोक्तः प्रकाशमानत्वहेतुः मरुमरीचिकोदके व्यभिचरितः। तथा च भामतीरीत्य सत्ख्यातिनिरासार्थमुच्यत इत्यादिग्रन्थः।

रत्नप्रभारीत्या तु – आहेत्यादि कथं पुनरिति पर्यन्तं लक्षणभाष्यम्। तदारभ्य सम्भावनापरम्। तमेतमविद्याख्यमित्यादि सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः। परत्रावभास इत्येव लक्षणम्। स्मृतिरूप इति पूर्वदृष्टेति पदद्वयं तदुपपादनार्थम्। प्रथममर्थाध्यासलक्षणमुपपाद्यते। अवभास्यत इत्यवभासो रजतादिः। तस्या योग्यमधिकरणं परत्र पदार्थः। अयोग्यत्वमारोप्यान्ताभाववत्त्वम्। तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति प्रतीयमानत्वं लक्षणम्। संयोगेऽतिव्याप्तिवारणायैकावच्छेदेनेति। घटाभाववति भूतले घटानयनानन्तरं घटस्य प्रतीयमानत्वात्तत्राति व्याप्तिवारणाय स्वसंसृज्यमाने इति।

पृथिवीत्वावच्छेदेन प्रतीयमानगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति। ननु शुक्तौ रजतोत्पादकसामग्र्यभावात् कथं रजतसंसर्गवत्त्वं शुक्तेरित्याशङ्कापरिहाराय स्मृतिरूप इति। स्मर्यत इति स्मृतिः। तस्य रूपमिव रूपं यस्येति स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः। सादृश्योपपादकं पूर्वदृष्टेति। दृष्टं दर्शनम्। संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः। तथा च संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति। दोषसंस्काराधिष्ठानज्ञानजन्यत्वविवक्षणात् संस्कारमात्रजन्यस्मृतौ नातिव्याप्तिः। एवञ्च दोषसंप्रयोगसंस्कारबलाच्छुक्तौ रजतमुत्पन्नमिति तादृशरजतसंसर्गवत्त्वं शुक्तेरुपपद्यते।

अन्ये तु स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यां दोषसंप्रयोगसंस्कारजन्यत्वं कार्याध्यासलक्षणमुक्तमित्याहुः। अपरे तु स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः। सादृश्यञ्च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वम्। पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरम्। तथा च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिकाध्यासलक्षणम्। परत्रावभास इति तु अध्यासमात्रलक्षणम्। स्मर्यमाणगङ्गादावभिनवघटे चातिव्याप्तिवारणाय प्रमाणेत्यादिदलयम्। तत्र रत्नप्रभारीत्या स्मृतिरूपेत्यादिपदद्वयं सामान्यलक्षणस्योपपादकम्। अन्ये तु मतरीत्या तत्पदद्वयं कार्याध्यासलक्षणपरम्। परे तु मतरीत्या प्रातीतिकाध्यासलक्षण

प्रदर्शनपरमिति विवेकः। प्रकारताविशिष्टत्वमध्याससामान्यलक्षणम्। वैशिष्ट्यं स्वविशिष्टविशेष्यताविशिष्टत्वसंबन्धेन। स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नाभावनिरूपितस्वाश्रयावच्छेदकदेशावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्व संबन्धेन। विशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टप्रकारतावत्त्वसंबन्धेन। स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वसंबन्धेन। प्रकारतावत्त्वं स्वाश्रयत्वस्वनिरूपकत्वान्यतरसंबन्धेन।

रत्नप्रभारीत्या तं केचिदिति आत्मख्यात्यन्यथाख्यात्योः संग्राहकम्। केचित्त्वित्यनेनाख्यातिमतमुच्यते। अन्येत्वित्यनेनासत्ख्यातिरुच्यते। भामतीरीत्या तु प्रथमे आत्मख्यातिः द्वितीये अख्यातिः तृतीयेऽन्यथाख्यातिः उच्यते।

आत्मन्यध्यासासम्भवं शङ्कते कथं पुनरिति। अस्य ग्रन्थस्य भामतीरीत्याऽयमभिप्रायः। प्रातिलोम्येनासज्जडदुःखविलक्षणत्वेन सच्चिदानन्दात्मना अञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक् स चासावात्मा च प्रत्यगात्मा सच परप्रकाश्यत्वाभावादनंशत्वाच्चाविषयस्तस्मिन् देहेन्द्रियादिधर्माणामध्यासोऽयुक्त इत्याक्षेपः। कथमयुक्त इत्याह– सर्वो हीति। निरंशे स्वप्रकाशे आत्मन्यधिष्ठानसामान्यांशविशेषांशयोरभावात् सामान्यांशज्ञानविशेषांशाज्ञानरूपाध्यासकारणस्याभावात्, एवमात्मनः स्वप्रकाशतयाऽविषयत्वाच्चाध्यासाभावः। प्रकाशाविषयत्वे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः। तथा च स्वप्रकाशत्वपक्षे विशेषांशाग्रहणरूपाध्यासकारणाभावात् प्रकाशसामान्याभावपक्षे चाधिष्ठानसामान्यज्ञानरूपाध्यासकारणाभावाच्च नाध्यास इति भावः। युष्मत्प्रत्ययापेतस्येति भाष्येणात्मनश्चैतन्यभास्यत्वाभ्युपगमे विषयत्वं स्यात्। तथा चानात्मत्वं स्यादिति तत्परिहाराय भास्यत्वं नास्तीति वक्तव्यम्। तथा चाविषयत्वमायातमित्यध्यासो न सम्भवतीत्यर्थः। परिहरति उच्यते इति। यद्यप्यात्मनः स्वरूपतः स्वप्रकाशत्वमनंशत्वञ्च तथापि निरंशेऽपि चिदात्मन्यविद्याकल्पितांशभेदसत्त्वात् चिद्रूपेण भानादधिष्ठानसामान्यांशज्ञानम्, आनन्दस्य भानेऽपि

तस्यापरिच्छिन्नत्वादिविशेषांशाभानाद् विशेषांशाज्ञानञ्चाध्यासकारणमस्तीत्यध्याससम्भव इत्युपाध्यवच्छिन्नस्य चास्मत्प्रत्ययविषयत्वात् विषयत्वं चास्तीति नाध्यासासम्भव इति भावः। न तावदित्यादिग्रन्थस्यात्मनश्चिद्रूपत्वेन स्वयंप्रकाशतया वस्तुतोऽविषयत्वेऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषयत्वमस्तीति भावः। अपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वेऽपरोक्षत्वमात्मन आवश्यकं तस्यात्मन्यभावे कथमध्यास इत्याशङ्कानिरासायापरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरिति। प्रत्यगात्मनः प्रसिद्धिरिति भेदोपचारः पुरुषस्य चैतन्यमितिवत्। तथा च प्रत्यगात्मनोऽपरोक्षत्वादित्यर्थः पर्यवस्यति। नचाधिष्ठानापरोक्ष्यं नियमेनाध्यासेऽपेक्षितमित्याह - नचायमस्ति नियम इति।

रत्नप्रभारीत्या तु यत्रापरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंप्रयुक्तत्वे सति विषयत्वमिति व्याप्तिः। आत्मनि व्यापकाभावाद्व्याप्याभाव इत्याशङ्कते कथं पुनरिति। तादृशव्याप्तिमेव प्रदर्शयति सर्वो हीति। उच्यत इति। अधिष्ठानारोप्ययोरेकज्ञाने भासमानत्वमेवाध्यासव्यापकम्। भासमानत्वं च भानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिफलभाक्त्वं ननु भानभिन्नत्वघटितं गौरवात्। तथा चात्मनो विषयत्वाभावेऽपि नाध्यासासम्भव इति भावः। अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अहमित्याकारकप्रत्यये भासमानत्वात्। ननु भानरूपस्यात्मनः कथं भासमानत्वं तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्त्वायोगादिति शङ्कायामपरोक्षत्वादिति। स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः। स्वप्रकाशत्वे हेतुः प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरिति। आबालपण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः। (यत्र यत्राध्यासाधिष्ठानत्वं तत्र भासमानत्वमित्येव व्याप्तिः।) पूर्वपक्ष्युक्तव्याप्तेर्व्यभिचारं प्रदर्शयति नचायमस्ति नियम इत्यादिना।

इतरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे लौकिका वैदिकाश्च व्यवहाराः प्रवृत्ता इत्युक्तम्। शास्त्रजन्यप्रमा अविद्यावद्वृत्तिर्न भवति अविद्याविरोधित्वादिति शङ्कते कथं पुनरिति। अध्यासाभावे प्रवर्तकाभावेन प्रमाणप्रवृत्तिर्नोपपद्यते। चिदात्मनः कूटस्थनित्यस्य व्यापारासम्भवेन प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः। अतो

व्यापारवद्बुद्धितादात्म्याध्यासेनैवात्मनः प्रवर्तकत्वमावश्यकम्। एवं रीत्या प्रमाणानामविद्यावदाश्रितत्वं (प्रवर्तकतया) इति समाधत्ते उच्यते इत्यादिना। प्रमाणानां प्रवृत्तिरेव मास्त्वित्यत आह नहीन्द्रियाणीति। प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरा व्यवहारो न भवतीत्यर्थः। प्रमाणानां स्वयमेव प्रवृत्तिरस्त्विति शङ्कायामाह - करणानां कर्त्रानधिष्ठितानां स्वकार्ये व्यापारो न सम्भवति। अचेतनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः। देहस्यैव प्रेरकत्वमस्त्वित्यत आह न चानध्यस्तात्मेति आत्मतादात्म्याध्यास रहितस्य देहस्य प्रेरकत्वं न सम्भवति। सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादित्यर्थः। आत्मा करणतादात्म्याध्यासशून्यो व्यापारवत्त्वात् कुविन्दवदिति शङ्कायामाह– न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति ।इति ससंगत्वमुपाधिः। देहादितादात्म्याध्यासरहितस्यात्मनो व्यापारवत्त्वाभावात् स्वरूपासिद्धिश्च। एवं प्रमाणप्रेरकत्वानुपपत्त्याध्यासः सिद्धः। प्रमाश्रयत्वेनापि समर्थयति नच प्रमातृत्वानुपपत्ताविति। इत्थश्च न पुनरुक्तिः। अन्तःकरणवृत्तेः परिणामभूतायाः जडत्वात् प्रकाशकत्वं न सम्भवति। अतोऽन्तःकरणे चिदात्मनोऽध्यासे तत्परिणामोऽपि चिद्रूपो भवेदिति रीत्या प्रमाणानां प्रमारूपफलाभावेऽप्रवृत्तेः प्रमायाश्चाध्यासं विनाऽभावादध्यासवदाश्रितत्वं प्रमाणानां सिद्ध्यतीति। अविद्याविरोधित्वादिति पूर्वपक्षिणा यो हेतुरुक्तः स नास्ति विद्यायाः वृत्तिप्रतिफलित चैतन्यात्मिकाया अविद्यारूपत्वेनाविद्या विरोधित्वाभावादित्यर्थ इति भामती । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अन्तःकरणतादात्म्याध्यासरूपप्रमात्राश्रितत्वात्, प्रमाणानामविद्याव दाश्रितत्वं यद्यपि प्रत्यक्षसिद्धं तथापि पुनरपि केन प्रमाणेन (कथं) अविद्यावद्विषयत्वमिति शङ्काभिप्रायः। देवदत्तकर्तृको व्यवहारस्तदीयदेहादि ष्वहं ममाध्यासमूलकस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् सामान्यव्याप्तौ यथा मृन्मूलो घट इत्यनुमानं प्रमाणमित्यभिप्रेत्याह उच्यत इति। देहेन्द्रियादिष्वित्यनेन सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहाराभाव इति व्यतिरेकः प्रदर्श्यते। देहाध्यासोऽस्तु किमिन्द्रियादिषु ममताध्यासेनेत्यत आह- नहीन्द्रियाणीति। तदभावे द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादित्यर्थः।

देहाध्यासकैमर्थ्यं परिहरति न चाधिष्ठानमिति। अधिष्ठानमाश्रयः शरीरमित्यर्थः। नन्वात्मसंयुक्तं शरीरमेवाश्रयोऽस्त्विति शङ्कायामाह न चानध्यस्तात्मेति। आत्मनोऽसंगत्वादाध्यासिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धो न सम्भवतीति भावः। नन्वात्मनः स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः किं देहाद्यध्यासेनेत्यत आह - न चैतस्मिन्निति। प्रमातृत्वं प्रमाश्रयत्वम्। प्रमा यदि नित्यचैतन्यं तर्हि तदाश्रयत्वं नोपपद्यते। करणवैयर्थ्यञ्च। यदि वृत्तिमात्रं तर्हि जडत्वाज्जगदान्ध्यप्रसङ्गः। अतो वृत्तीद्धो बोधो बोधेद्धा वृत्तिर्वा प्रमा तदाश्रयत्वमात्मनोऽसंगस्य वृत्तिमन्मनः तादात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भावः। प्रमातृत्वमेव मास्त्विति शङ्कायामाह - नचेति॥ यदुक्तं व्यवहारस्याध्यासान्वयव्यतिरेकानुविधा यित्वं, तन्न। विदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारसत्त्वादित्याशङ्क्याह पश्वादिभिरिति। किं विद्वत्त्वमखण्डब्रह्मसाक्षात्कार उत यौक्तिकात्मानात्म भेदज्ञानम्? आद्ये बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहारः। द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षाध्यासानिवर्तकत्वाद्विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वात् - अध्यासान्वयव्यतिरेकानुविधा यित्वमप्रतिहतमित्यर्थः। विवेकिनः अध्यासवन्तो व्यवहारवत्त्वात् पश्वादिवदिति प्रयोगः। अथवा पण्डितप्रवृत्तिरध्यासमूलिका प्रवृत्तित्वात् पश्वादिप्रवृत्तिवत्। एवं निवृत्तिपक्षकानुमानमपि। लौकिकव्यवहारे पशुसाम्यमुपपादयति यथाहीत्यादिना। प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्काल इति। यदाऽध्यासस्तदा व्यवहारः सुषुप्तौ तदभावे तदभाव इति अध्यासान्वयव्यतिरेकानुविधायी व्यवहार इत्यर्थः। ननु यद्यपि लौकिकव्यवहारोऽध्यासमूलकस्तथापि शास्त्रीयव्यवहारो न तादृशः। तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य प्रतिब्रूते शास्त्रीये त्विति। शास्त्रीयव्यवहारो देहभिन्नात्मज्ञानमात्रमपेक्षते। तच्च नाध्यासविरुद्धम्। यत्त्वसंसार्यात्मज्ञानं तस्याध्यासविरोधित्वेऽपि तथाविधज्ञानं शास्त्रीयव्यवहा रेऽनपेक्षितम्, अनुपयुक्तत्वाद्विरुद्धत्वाच्च। अपि त्वध्यासमेवापेक्षत इत्याह तथापीत्यादिना। अध्यासमुदाहरति। तद्यथा पुत्रेत्यादिना। पुत्रादिनिरूपितं

स्वामित्वं देहेऽस्ति पुत्रादिस्वस्य साकल्ये वैकल्ये वा स्वामित्वस्यापि साकल्यं वैकल्यं सम्पद्यते। तदाश्रयदेहतादात्म्याध्यासाश्रयत्वात्, आत्मनोऽपि साकल्यं वैकल्यं वेति अहमेव विकलः सकलो वेत्यध्यासः। धर्माध्यासे हि त्रीणि कारणानि धर्म्यध्यासः, धर्मिप्रतिबिम्बाध्यासः, धर्मिप्रतिसम्बन्ध्यध्यास इति। तत्र धर्म्यध्यासादहं काण इति। लोहितः स्फटिक इति धर्मिप्रतिबिम्बाध्यासात्। साकल्याध्यासः धर्मिप्रतिसम्बन्ध्यध्यासात्। एवमहं प्रत्ययिनमित्यादि। अज्ञाने केवलात्मनः संसर्गाध्यासः, मनस्यज्ञानोपहितस्य, देहादौ मन उपहितस्य। एवमात्मनि बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वादिलाभः। बुद्ध्यादावात्माध्यासाच्चैतन्यलाभः। प्रहाणायेति। प्रकृष्टं हानं प्रहाणम्। चरमनाश इत्यर्थः। नाशे चरमत्वं च पदार्थविशिष्टत्वम्। वैशिष्ट्यं च स्वप्रतियोगिकत्व स्वविशिष्टप्रागभावसमानकालीनत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन। वैशिष्ट्यं च स्वसजातीयप्रतियोगिकत्व - स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन। एवमध्याससमर्थनेन विषयप्रयोजनसम्भवप्रदर्शनाद्विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति प्रथमवर्णकम्।

वर्णकान्तरं तु गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यां संशये प्रवृत्तम्। तत्र पूर्वपक्षः - ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयम्। पूर्वमीमांसानिर्णीतार्थव्यतिरिक्तार्थकत्वाभावात्। तत्प्रयोजनभिन्नप्रयोजनकत्वाभावाच्च। ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं पूर्वमीमांसानिर्णीतार्थव्यतिरिक्तार्थकत्वाभाववदुपासनारूपधर्मप्रतिपादकत्वाज्जीवातिरिक्तब्रह्माबोधकत्वाच्च। वेदान्ताः जीवातिरिक्तब्रह्मबोधका न भवन्ति विधिमात्रपरत्वात्। वेदान्ताः विधिमात्रपराः वेदत्वात् कर्मकाण्डवदिति प्राप्ते ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं पठनीयं पूर्वमीमांसानिर्णीतार्थव्यतिरिक्तार्थकत्वात्, पूर्वमीमांसालब्धप्रयोजनभिन्नप्रयोजनकत्वाच्च। धर्मः चोदनातिरिक्तवेदार्थभिन्नः चोदनाप्रमाणकत्वादित्यनुमानेन धर्मातिरिक्तवेदार्थस्य सिद्धौ तदर्थकत्वेन ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यारम्भणीयत्वं सिद्ध्यति। तदेतदभिप्रेत्य भाष्ये व्याचिख्यासितस्येत्युक्तम्। इति द्वितीयवर्णकम्।

आनन्तर्यार्थः - आनन्तर्यतात्पर्यकः। मङ्गलानन्तरारम्भेत्यादिकोशादथशब्दस्यारम्भार्थकत्वमस्तु। अथ योगानुशासनमित्यत्र योगानुशासनमारभ्यत इतिवत्। तत्राह - नाधिकारार्थः। अधिकारः आरम्भः। इच्छाया विषयसौन्दर्यजन्यतया कर्तव्यत्वासम्भवात्। विचारलक्षणायामपि कर्तव्यपदाध्याहाराद्वैयर्थ्यमेव। मङ्गलार्थकत्वेऽपि मङ्गलस्य कर्तृत्वादिना वाक्यार्थेऽन्वयो न सम्भवति। पूर्वप्रकृतेऽर्थे अपेक्षा यस्याः अर्थान्तरतायाः फलतो ज्ञानत आनन्तर्याव्यतिरेकात्। तथाच पूर्वप्रकृतापेक्षायाः आनन्तर्यज्ञाननियतज्ञानविषयत्वात्। तथाच पूर्वप्रकृतधर्मिणमपेक्ष्य पक्षान्तरोपन्यासे अथशब्दस्य प्रयोगेऽन्यत्र दृष्टेऽपि प्रकृते विकल्पाभावान्न पूर्वप्रकृतापेक्षार्थकोऽथशब्दः किंत्वानन्तर्यार्थक एव ग्राह्यः।

यथा च हृदयाद्यवदानानामित्यादि अधिकृताधिकारे प्रमाणाभावादिति। यस्य यन्निरूपितपाठादि विवक्षितक्रमवत्त्वं तस्य तन्निरूपितशेषत्व-तन्निरूपितशेषित्व तन्निरूपितशेषित्वाश्रयनिरूपितशेषत्व तदधिकृताधिकार्यत्वैतदन्यतमवत्त्वम्। प्रयाजदर्शयोरवदानानां दर्शपूर्णमाससोमयागयोः क्रमनियमार्थं चतुर्णामन्यतमत्वनिरूपकतया निवेशः। धर्मब्रह्ममीमांसे न क्रमवत्यौ विभिन्नफलकत्वाद् विभिन्नजिज्ञास्यकत्वाच्च। सौर्यार्यम्णप्राजापत्यचरुवत् कामचिकित्सातन्त्रवच्चेत्याशयेन फलभेदं जिज्ञास्यभेदं च विवृणोति - फलजिज्ञास्येत्यादिना। चोदनाप्रवृत्तिभेदादिति। अज्ञातज्ञापकं वाक्यं चोदना तस्याः प्रवृत्तिर्बोधकत्वं तदभेदादित्यर्थः। तथा च प्रवर्तकमानमेयो धर्मः उदासीनमानमेयं ब्रह्म इति जिज्ञास्यभेदान्न तन्मीमांसयोः क्रम इति भावः। शमदमादिसम्पत् = शान्तो दान्त इत्यादिवाक्योपात्त कर्तृविशेषणत्वरूपानुगताननतिप्रसक्त धर्ममादाय शमादिषट्कस्यैव ग्रहणम्। मुमुक्षा = अहं मुक्तःस्यामितीच्छा। तादृशेच्छोपलक्षितचिदंशस्य मुक्त्यन्वयः। विशिष्टधर्माणां केषाञ्चित् प्रमाणानुसारेण विशेष्यगतत्वं स्वीक्रियते।

वेदान्तशास्त्रं नारम्भणीयमसम्भवदधिकारिकत्वात्, असम्भवदधिकारिकं असम्भवत्साधनचतुष्टयकत्वात्। ब्रह्मजिज्ञासाधिकारी साधनचतुष्टयवान्न भवति, तद्घटकवैराग्याभाववत्त्वात्। वैराग्याभाववान् वैराग्यायोग्यत्वात्; वैराग्यायोग्यो वैराग्यायोग्यत्वेनानुभवसिद्धत्वात्। आमुष्मिकसुखस्यापामसोममित्यादिश्रुत्या नित्यत्वावगमेन तत्र वैराग्यासम्भवात् इत्याशङ्कायां सूत्रे अत इत्युक्तम्। अत्र ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थितः। सच अथशब्दोक्त हेतुत्वसमर्थनयोग्यत्वात् तद्यथेह कर्मचित इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते।यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्त्युपोद्बलिततद्यथेहेत्याद्यागमेनामुष्मिकसुखेऽपि साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणदुःखयोर्विद्यमानत्वलाभात् तत्रापि वैराग्यं सम्भवतीति प्रदर्शयति भाष्ये यस्मादित्यादिना। एवंच अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थहेतुता प्रतिपादकादागमाद् वैराग्यघटितसाधनसम्पत्। ततश्च ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धम्। तथा चाथातशशब्दाभ्यामधिकार्यसम्भवनिराकरणाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धम्। अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मेति भाष्यम्। अवगतिः = आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यम्। तदेव पर्यन्तोऽवधिः यस्याखण्डसाक्षात्कारात्मकवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म तदेव फलम्। कारणं त्वापातज्ञानम्। ज्ञाने-नहीति = ज्ञानं वृत्तिरवगतिस्तत्फलमिति भेदः। यद्वा- अवगतिः अविद्यानिवर्तको वृत्तिरूपः साक्षात्कारः। तत्साधनं विचारजनिततात्पर्यावधारणं प्रकृत्यर्थः। अवगतेश्चाविद्यानिवर्तकतया पुरुषाभिलाषविषयत्वमिति ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थ इति। ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यनेन सन् प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं सूचितं भवति। अथ चतुर्थवर्णकम् - विचारशास्त्रस्य ब्रह्म विषयः।तस्य च प्रसिद्धत्वेऽप्रसिद्धत्वेऽपि विषयत्वं न सम्भवति कुत इति चेत् प्रसिद्धत्वेऽज्ञातत्वाभावात् अप्रसिद्धत्वेऽप्रसिद्धस्य केनापि विचारयितुमशक्यत्वाच्च। तथा च तज्ज्ञानाभावे फलमपि नास्तीति वेदान्तशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षं प्रदर्शयति तत्पुनर्ब्रह्मेति। श्रुतौ सूत्रे च ब्रह्मशब्दप्रयोगात् तदन्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति ज्ञायते।

सच बृह बृहि वृद्धाविति व्याकरणानुसारेण महत्त्वरूपः। तस्य च संकोचाभावान्निरतिशयमहत्त्वरूप एव सः। सच परिच्छेदत्रयशून्यस्यैवेति नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रदर्शयति उच्यत इत्यादिना। चैतन्यरूपात्मत्वसामान्येन ब्रह्मणः प्रसिद्धावपि पूर्णानन्दरूपब्रह्मत्वेन न प्रसिद्धिरस्तीति ब्रह्मणः सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषतोऽप्रसिद्धत्वाद्विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च ब्रह्मणो विषयत्वसम्भव इति विषयप्रयोजनसम्भवाद्विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तीरुपन्यस्यति देहमात्रमित्यादिना। ब्रह्मणो जीवाद्भिन्नत्वे निरतिशयबृहत्त्वं न सम्भवतीति जीवाभिन्नं ब्रह्मैव जिज्ञास्यम्। अतो विप्रतिपत्तीनां जीवकोटिकत्वेऽपि नासङ्गतिः। विस्तरः शङ्करपादभूषणे द्रष्टव्यः। किमात्मा देहादिरूपः उत तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन, देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्त्वा, तद्भिन्नत्वेऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमान्नवेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसांख्यपक्षावुपन्यस्याकर्तृत्वेऽपीश्वराद्भिन्नो नवेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन योगिमतमुक्त्वा ईश्वराद्भिन्नो नेति स्वमतमाह आत्मा स भोक्तुरिति। जीवो ब्रह्मैवात्मत्वाद् ब्रह्मवदिति युक्तिः तत्त्वमसीति वाक्यं च सिद्धान्तिनः। देहादिरात्मा अहंप्रत्ययगोचरत्वाद् व्यतिरेकेण घटवदिति युक्त्याभासः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः, ते ह वाचमूचुः मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः असदेवेदमग्र आसीत्, कर्ता भोक्ता, अनश्नन्नन्यः, आत्मानमन्तरोयमयतीति च वाक्याभासानि। देहादिरनात्मा भौतिकत्वात् दृश्यत्वादित्याद्यनुमानैरानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिसूत्रैश्चाभासत्वमुच्यते। श्रवणविधिना आरब्धमिदं सूत्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति। यथाध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृत्स्नवेदाध्ययनं प्रयुङ्क्ते तद्वत्।

इति जिज्ञासाधिकरणम्।

जन्माद्यस्य यतः १–१–२

जिज्ञास्यत्वेन भवदभिमतमप्रसिद्धं लक्षणरहितत्वात्। ब्रह्म लक्षणरहितं लक्षणत्वेनाभिमत ब्रह्मभिन्नवस्तुरहितत्वात्। एवं ब्रह्म न वाक्यप्रमितिविषयः अपदार्थत्वात्। ब्रह्म अपदार्थोऽप्रसिद्धत्वादित्यभिप्रायेणाक्षिपति ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तमित्यादिना। ब्रह्म लक्षणवत् जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वेन श्रुत्या प्रतिपाद्यमानत्वात्। अस्य जगत इत्यादिभाष्येण ब्रह्ममात्रकर्तृकत्वं साध्यते। तथाहि - इदं जगत् ब्रह्मकर्तृकं तदितराकर्तृकत्वे सति सकर्तृकत्वात् । नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यनेन जगत् प्रधानकर्तृकं निरुपाख्यकर्तृकं च न नामरूपाभ्यां व्याकृतत्वादित्यभिप्रेतम्। प्रधानस्याचेतनत्वेन तेन व्याकृतत्वासम्भवात्। जगत् ग्रहलोकपालादि कर्तृकं न अनेककर्तृभोक्तृघटितत्वादित्यनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येत्यनेन विवक्षितम्। जगत् यादृच्छिकं, स्वाभाविकं, असर्वशक्तिकर्तृकं च न, प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलघटितत्वादित्यभिप्रेत्य प्रतिनियतेत्यादिविशेषणम्। एवञ्च ब्रह्मेतराकर्तृकत्वे सिद्धे कार्यत्वेन च सकर्तृकत्वे सिद्धे जगतो ब्रह्मकर्तृकत्वं सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः। एतदनुमानं श्रुत्युपोद्बलकमित्यस्मदभिमतं स्वतन्त्रमिति तार्किका वदन्ति तन्निरस्यति - एतदेवेत्यादिना। अनुमानपरमेवेदं सूत्रमिति कुतो न वाच्यमिति शङ्कायामाह वेदान्तवाक्येति। उत्तरत्र वेदान्तवाक्यानामेव विचार्यमाणत्वादत्रापि तदेवाभिप्रेतम्। केवलानुमानस्य सर्वज्ञ सर्वशक्तिब्रह्मसाधकत्वायोगात्। अनुमानेन दृष्टान्तबलात् सशरीरस्यैव कारणस्य सिद्ध्यापत्तेः। वाक्यार्थविचारेत्यनेन शब्दस्यैव ब्रह्मावगतौ कारणत्वमुक्तम्। तथासति प्रमाणान्तरानपेक्षायां मननादिकं कुत इत्याशङ्कायां सत्सुतु इत्यादिना। संशयादिनिवृत्त्यर्थं मननादिकमुपयुज्यत इत्यर्थः। ननु ब्रह्म न मननाद्यपेक्षं वेदार्थत्वाद्धर्मवदित्याशङ्कायामाह न धर्मजिज्ञासायामिति। साध्यत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानुभवत्वं चोपाधिरिति (ज्ञानमात्रेण फलानुपयोगित्वं) सूचयति कर्तव्ये हि विषये इति। धर्मस्यानुष्ठानमात्रेण फलसाधनत्वादनुष्ठानस्य च परोक्षज्ञानेनापि सम्भवान्नानुभवापेक्षेति

अनपेक्षितानुभवत्वं धर्मे वर्तते। (ननु धर्मस्याप्यनुभवेनैव फलजनकत्वमस्तु। तथाच नोपाधेः साध्यव्यापकतेत्याशङ्कायामाह पुरुषाधीनेति। धर्मस्यानुष्ठान साध्यत्वात् पूर्वसिद्धत्वाभावान्नानुभवविषयत्वयोग्यता) अनुभवायोग्यत्वमुपाधिं प्रदर्शयति पुरुषाधीनेति। तथा च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वान्नानुभव योग्यता धर्मस्येत्यर्थः। पुरुषाधीनात्मलाभत्वमुपपादयति कर्तुमकर्तुमिति। कर्तुमकर्तुं कर्तुमन्यथाकर्तुमित्यन्वयः।ननु धर्मे पुरुषस्य स्वातन्त्र्ये विधिप्रतिषेधशास्त्राणां वैयर्थ्यं स्वत एव प्रवृत्तिसम्भवादित्यत आह विधिप्रतिषेधा इति। विधिप्रतिषेधाः धर्मे अर्थवन्तः, इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वप्रतिपादकत्वादित्यभिप्रायः। ननु अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिवाक्यमिष्टसाधनताप्रतिपादकं न भवति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति वाक्यविरुद्धत्वात् कलञ्जं भक्षयेदिति वाक्यवदित्यत्राह - विकल्पोत्सर्गापवादाश्चेति। विकल्पत्वापवादत्वान्यतराभावेन सोपाधिकत्वान्न पूर्वोक्तहेतुः साधकः। अतो विध्यादि नाइष्टादिसाधनत्वज्ञानं निष्प्रत्यूहमिति। ननु यदि विकल्प्यमानत्वाद्धर्मस्य पुरुषाधीनात्मलाभत्वं तर्हि भूतवस्तुन्यपि विकल्पसम्भवात्तस्यापि पुरुषाधीनात्मलाभत्वे तत्रापि प्रमाणान्तरानपेक्षास्यादित्याशङ्क्याह - नतु वस्त्वेवमिति। तथा च प्रमात्मकविकल्पविषयत्वं पुरुषाधीनात्मलाभत्वे तन्त्रम्। तादृशं च धर्मस्य साध्यस्यैव सम्भवति नतु सिद्धस्य ब्रह्मण इति भावः। तर्हि ब्रह्मणः कथमस्तित्वादिविकल्पा इत्यत आह विकल्पनास्त्विति। सवासनमनस्तन्त्रा इत्यर्थः। तथा च ब्रह्मणो भूतवस्तुत्वात् तद्विषयकयथार्थज्ञानं वस्तुतन्त्रमेव नतु पुरुषतन्त्रम्। तदुत्पत्तौ च मननादिकमप्युपयुज्यते। तथा च धर्मे इव ब्रह्मणि न केवलं श्रुत्यादयः प्रमाणम् किन्तु मननादयोऽपीत्यभिप्रायः। "ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मण इति" वेदान्ताः प्रमाणान्तरसिद्धार्थगोचरतयाऽनुवादका भवितुमर्हन्ति भूतार्थप्रतिपादकवाक्यत्वात् यथा नद्यास्तीरे पञ्च भूतानि सन्तीति वाक्यं तथा च मूलप्रमाणमनुमानमेव परीक्षणीयं नतु वेदान्ता इति कथं सूत्राणां वेदान्तवाक्यग्रथनार्थतेत्याशङ्काभिप्रायः। ब्रह्म वेदेतरप्रमाणगम्यं न भवति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वाभावकूटवत्त्वे

सति प्रमाणगम्यत्वात्। ब्रह्म अनुमानप्रमाणगम्यं न भवति व्याप्ति ज्ञानविषयत्वाभावात् । यत्कार्यं तद्ब्रह्मजमिति व्याप्तिग्रहो न सम्भवति। ब्रह्मण इन्द्रियाविषयत्वात्। यत्कार्यं तत्सकारणकमिति व्याप्त्या कारणसिद्धावपि तस्य ब्रह्मत्वं श्रुतित एवेति प्रदर्शयति कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणमिति। विषयं प्रदर्शयति भृगुर्वै वारुणिरित्यादिना। यतो वेत्यादि वाक्यं ब्रह्म लक्षयति नवेति संशयः। अस्याक्षेपसंगत्या प्रवृत्तेः पूर्वाधिकरणस्य यन्मुमुक्ष्वभिलषितमोक्षलाभरूपं प्रयोजनं तदेवास्यापि प्रयोजनम्। तत्र जगतस्सर्वस्याप्यनित्यजडदुःखपरिच्छिन्नरूप त्वात् तादृशं नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणो लक्षणं न भवति। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपत्वमेव लक्षणमिति वक्तुमपि न शक्यम्। तस्याप्रसिद्धत्वात्। तथा च लक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्षः। जगतो ब्रह्मधर्मत्वासम्भवेपि जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणं भवितुमर्हति। कारणं ब्रह्मानूद्य तस्यानन्दत्वविधानात् स्वरूपलक्षणमपि सम्भवतीति सिद्धान्तः। आनन्दादयः प्रधानस्येति न्यायेन सत्यज्ञानानन्तत्वादीनामुपसंहारः।

सूत्रे जन्मादीति जन्मस्थितिभङ्गमुच्यते। एकैकहेतुत्वस्य लक्षणत्वस म्भवेऽप्यन्यतमस्यैवोक्तौ तदितरकारणवस्त्वन्तरशङ्कया वस्तुपरिच्छेदाद् ब्रह्मणो निरतिशयबृहत्वं न सिद्ध्येत्। अतस्समुदायोपादानम्। अस्येति कार्यस्येदन्तया निर्देशो वैचित्र्यज्ञापनार्थः। तस्य च प्रयोजनं ब्रह्मभिन्नस्य संसार्यदेः कारणत्वशङ्कानिराकरणम्। श्रुताविमानीति बहुवचनेन निर्दिष्टस्यास्येत्येकवचनेन निर्देशः। एकेनैककार्यवदनायासेन निर्मितत्वज्ञाप नार्थः। तस्यापि पूर्वोक्तमेव फलम्। यतो वेति श्रुतौ यच्छब्दः शुद्धधर्मिबोधकः। अत एव यद्विषयकत्वेनेत्यस्य यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति दीधितौ व्याख्यानम्। यत इत्यत्र यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थः। पञ्चम्या उपादानत्वं निमित्तत्वं चार्थः। उपादानत्वमात्रस्वीकारे निमित्तमन्यदिति सम्भावनायां वस्तुपरिच्छेदशङ्का स्यात्। अत उभयपरत्वम्। येन जातानि यत्प्रयन्तीत्यस्याप्यर्थस्य संग्राह्यत्वादप्युभयपरत्वं वक्तव्यम्। तद्ब्रह्मेति वाक्यशेष इति। अत्र निर्णेयतात्पर्यकवाक्योपक्रमगत ब्रह्मेतरलिङ्गा

नभिभूतत्वस्य ब्रह्मलिङ्गे सत्वात् स्पष्टब्रह्मलिङ्गता। निर्णेयतात्पर्यकवाक्यो पक्रमगतसम्भाव्यमानस्वारस्यकब्रह्मेतरलिङ्गाभिभूत ब्रह्मलिङ्गकत्वमस्पष्टब्रह्म लिङ्गकत्वम्। ब्रह्मेतरलिङ्गे सम्भाव्यमानस्वारस्यकत्वं च ब्रह्मेतरोपस्थित्यज नक ब्रह्मोपस्थितिजनकलिङ्गानभिभूतत्वम्। ब्रह्मोपस्थित्यद्वारकब्रह्मेतरोप स्थितिजनकलिङ्गत्वं ब्रह्मेतरलिङ्गत्वम्। उभयत्रापि तदभिभूतत्वं तज्ज्ञानप्रतिबद्धज्ञानविषयत्वम्।

इति जन्माद्यधिकरणम् ।

शास्त्रयोनित्वात् १–१–३

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादि वाक्यं विषयः। किमिदं वाक्यं वेदकारणत्वेनेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं साधयति नवेति संशयः। जगत्कारणत्वेनार्थात्सिद्धं सर्वज्ञत्वं शास्त्रयोनित्वेन समर्थ्यत इत्येकविषय कत्वं सङ्गतिः। पूर्वोक्तवाक्यं ब्रह्मणो वेदकारणत्वेन सर्वज्ञत्वं न साधयति वेदस्य पौरुषेयत्वापातात्। नापि वेदोपादानत्वेन, वेदस्य सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽपि ब्रह्मणि तस्य सिद्ध्यसम्भवाद् घटस्य जलाहरणसमर्थत्वेऽपि मृदस्तदभावदर्शनात्। सिद्धावपि वेदवदचेतनस्यैव ब्रह्मणः प्रकाशकत्वापत्तिरिति पूर्वपक्षं मनसि निधाय समाधत्ते, महत ऋग्वेदादेरित्यादि, ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञं तत्कर्तृत्वाद्यो यद्वाक्यप्रमा णकर्ता स तद्विषयादधिकविषयज्ञः, यथा पाणिनिरिति प्रयोगः। महतः इत्यादिकारणं ब्रह्मेत्यन्तेन वेदो ब्रह्मकार्यं, तथा च ब्रह्म वेदकर्तृ इति हेतुरुक्तः। नहीदृशस्येत्यनेन व्यतिरेकमुखेन प्रतिज्ञा, यद्यदित्याद्युदाहर णम्। विस्तरार्थमिति - अर्थशब्दो वस्तुसामान्यवाचकः, तस्य धर्म रूप वस्तुविशेषे लक्षणा। तथाच विस्तरोऽर्थो धर्मो यस्य शास्त्रस्येति विग्रहेण विस्तृतमिति पर्यवसितोऽर्थः। अतः 'प्रथने वाव शब्दे इति घञिविस्तार इति शङ्काया नावकाशः। किमु वक्तव्यमित्याद्युपनयः, तस्य महतो भूतस्येत्यादिनिगमनम्। अत्र वेदकर्तृत्वं सकलवेदार्थज्ञानपूर्वकं वक्त्रन्तराधीनानुपूर्व्यनपेक्षस्वकर्तृकपूर्वपूर्वनियतानुपूर्वीकसकलवेदोच्चारण –

कर्तृत्वम्। एवञ्च वेदस्य सापेक्षत्वं नास्तीति वेदे पुरुषस्वातन्त्र्यलक्षणपौरुषेयत्वाभावान्न पूर्वपक्षोक्तदोषप्रसक्तिः। एतादृशकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽतीतानन्तकल्पस्थवैदिकक्रमस्वरवर्णादिप्रतिसन्धानं विना नोपपद्यते। तच्चान्तःकरणादिरहितस्य ब्रह्मणः स्वरूपचैतन्येनैव वाच्यम्। तथाच स्वसंसृष्टसर्वावभासकत्वात् सर्वज्ञत्वं सिद्धयति।

वेदगतसर्वार्थप्रकाशकत्वशक्तिः स्वाश्रयोपादानगता तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्विका वा कार्यगतप्रकाशशक्तित्वाद्दीपगतप्रकाशशक्तिवदित्यनुमाने-नापि सार्वज्ञ्यसिद्धिः। इदं च प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिन इत्यनेन सूचितम्।

अथ द्वितीयवर्णकम् ——— तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिर्विषयः। उक्तवाक्यं ब्रह्मण उपनिषदेकगम्यत्वं प्रतिपादयति नवेति संशयः। पूर्वसूत्रेण ब्रह्मणो लक्षणप्रदर्शनादनेन प्रमाणप्रदर्शनाल्लक्षणप्रमाणयोरेकब्रह्मज्ञानफलकत्वादेकफलकत्वं संगतिः। ब्रह्म वेदेतरप्रमाणागम्यं न, अनुमानगम्यत्वात्। ब्रह्म अनुमानगम्यं कार्यलिङ्गकानुमानविषयत्वादिति पूर्वपक्षं मनसि निधाय सिद्धान्तमाह – यथोक्तमृग्वेदादीति। ब्रह्म वेदेतरप्रमाणगम्यं न भवति शास्त्रयोनित्वात्। न चाप्रयोजकम्। यदि ब्रह्म वेदेतरप्रमाणगम्यं स्यात्तर्हि तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य निरपेक्षप्रमाणत्वं न स्यादित्यनुकूलतर्कसत्वात्। निरपेक्षप्रमाणत्वं स्वानुपजीविप्रमाणान्तरजन्यप्रमितिविषयत्वायोग्यार्थबोधकत्वम्। पूर्वपक्षोक्तहेतुरसिद्धः। सर्वज्ञत्वविशिष्टकर्तरि कार्यलिङ्गकानुमितिविषयत्वाभावात्। अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः सिद्धान्ते वेदान्तानामिति फलभेदः। स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यस्य समन्वयप्रदर्शनात् श्रुत्यध्यायपादसंगतयः।

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्।

तत्तु समन्वयात् १–१–४

भाः कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते —

तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमिति प्राप्ते इत्यन्तं भाष्यम्।

ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं न भवति क्रियाभिन्नत्वाद्वायुक्षेपिष्ठत्वादिवत् प्रत्यक्षादिविषयत्वाच्च। ब्रह्म प्रत्यक्षादिविषयः सिद्धत्वाद्घटवत्। ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं न भवति प्रयोजनरहितत्वात्। वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा न भवन्ति निरपेक्षप्रमाणत्वात् सप्रयोजनत्वाच्च। तथा च वेदान्तानां कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेति पूर्वपक्षमाह कथं पुनरिति। वेदान्ताः विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः सिद्धार्थवेदत्वान्मन्त्रार्थवादादिवदित्याह न क्वचिदिति।

भाष्यम्— इदमुच्यते-----तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्र प्रमाणकत्वम्।

सिद्धान्तयति इदमुच्यत इति। तत् - ब्रह्मेत्यादि जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणमित्यन्तं पक्षनिर्देशः, वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यत इति साध्यं , समन्वयात् वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात्। यो यद्वाक्यतात्पर्यविषयः स तत्प्रमाणकः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः। तथा च वेदान्तानां क्रियार्थत्वं न सम्भवति यत्परश्शब्दस्स शब्दार्थ इति न्यायादित्याह नच तद्गतानामिति। वेदान्तानां कर्मशेष कर्त्रादि स्तावकत्वं न सम्भवति। किन्तु ज्ञानद्वारा क्रियातत्साधन नाशकत्वमेवेत्यर्थवादादिवत् क्रियार्थत्वं न सम्भवति। यदुक्तं निरपेक्षप्रमाणत्वहेतुकमनुमानं तदप्रयोजकम्। नच यदि वेदान्ताः सिद्धपराः स्युस्तर्हि सापेक्षप्रमाणानि स्युरित्यनुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकतेति वाच्यम्। तन्मूलभूतव्याप्तेः पौरुषेयत्वेन सोपाधिकत्वादित्यपि शब्देन सूचयन् सिद्धत्वलिङ्गकप्रत्यक्षादिविषयत्वानुमानं दूषयति नच परिनिष्ठितेति। ब्रह्म न वेदान्तप्रमाणकं निष्प्रयोजनत्वादित्यनुमानं दूषयति यत्तु हेयोपादेयेति। यत्तूक्तमुपासनापरत्वं वेदान्तानामिति तत्र किं प्राणादिवाक्यानामुत सर्वेषामिति।

तत्राद्यमङ्गीकरोति देवतादीति। द्वितीयं निराकरोति नतु तथेति। वेदान्ताः न ब्रह्मणि प्रमाणमक्रियार्थत्वात्। सोऽरोदीदित्यादिवाक्यवदित्यनुमानभानं आशङ्क्य निष्फलार्थकत्वमुपाधिरित्याह - यद्यपि - तथाप्यात्मज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वादिति। अन्यत्र क्रियार्थस्यैव प्रामाण्यं दृष्टमिति वेदान्तानां क्रियार्थत्वाभावे तेषां प्रामाण्यं दुर्विज्ञेयमित्याशङ्क्याह नचानुमानगम्यमिति। चक्षुरादिवद्वेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानादनुमानापेक्षा नास्तीत्यर्थः। फलवदज्ञाताबाधितार्थबोधजनकत्वरूपं प्रामाण्यं विधीनां कार्य इव वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमन्यथा इन्द्रियान्तरं रूपप्रकाशकं नेति चक्षुषोऽपि रूपप्रकाशकत्वं न स्यादिति।

सदेव सोम्येदमित्यादिवाक्यानि विषयः। वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा इति संशयः। फलभावाभावाभ्यां सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशयः। पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनाक्षेपसंगतिः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वनियमात् सिद्धार्थत्वे वेदान्तानामनुवादकत्वापत्तेः ब्रह्मस्वरूपमात्र बोधे हेयोपादेयरहितत्वाद्ब्रह्मबोधकत्वं न युक्तमिति पूर्वपक्षः। आम्नायस्य सप्रयोजनत्वमित्येवनियमो नतु क्रियार्थत्वमिति। सिद्धार्थत्वेऽपि वेदान्तानामपौरुषेयत्वेन प्रामाण्यसम्भवात् हेयोपादेयराहित्येऽपि ज्ञानमात्रेण पुरुषार्थोपयोगित्वाच्च सिद्धेऽपि वेदान्ताः प्रमाणमिति सिद्धान्तः सार्वात्म्यादि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वाक्यानां समन्वयकथनात् पादसंगतिः। पूर्वपक्षे वेदान्तेषु प्रवृत्त्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम्।

इति प्रथमवर्णकम्।

अथ द्वितीयवर्णकम्

पौरुषेयवाक्यानां सिद्धेऽर्थेऽपि प्रामाण्यमस्ति। वेदान्तेषु परं तन्न सम्भवति। निरपेक्षत्वभङ्गापत्तेः निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्चेति पूर्वमतं ब्रह्मात्मैक्यस्य प्रमाणान्तरागम्यत्वेन सापेक्षत्वाप्रसक्तेः, तदवगममात्रेण च सकलानर्थनिवृत्तिरूपप्रयोजनसम्भवाच्च निरस्तम्। इदानीं कार्यान्वित

एव शक्तिग्रहाद्वेदान्ता; केवलं सिद्धब्रह्मबोधका न किन्तु उपासनाविधिपराः, उपासनयाऽपूर्वद्वारा मोक्षः फलमिति मतमुपपाद्य खण्डयति अत्रापरे इति। ब्रह्म कार्यपरवेदान्तप्रमाणकं कार्यविषयतया प्रतीयमानत्वादित्यनुमानमभिप्रेत्ययद्यपीति। वेदान्ताः कार्यपराः सिद्धेऽज्ञातसंगतिकत्वात् शास्त्रत्वात् सप्रयोजनत्वादिति प्रयोगमभिप्रेत्य प्रवृत्तिनिवृत्तीत्यादिइतियुक्तमित्यन्तो ग्रन्थः। शास्त्रत्वहेतौ भव्यबोधकत्वमु पाधिं शङ्कते नन्विति। साधनाव्यापकत्वसन्देहेनोपाधिः, सन्दिग्ध इत्यभिप्रायेण समाधत्ते नार्हत्येवमिति। सप्रयोजनत्वहेतुमुपपादयति तदुपासनाच्चेति। यत्कार्यपरत्वाभाववत् तत् सप्रयोजनत्वाभाववदिति व्यतिरेकव्याप्तौ रज्जुरियं नायं सर्प इति वाक्ये व्यभिचारं शङ्कते ननु वस्त्विति। दर्शनयोग्यप्रयोजनाभावविशिष्टकार्यपरत्वाभाववत्त्वं यत्र तत्र प्रयोजनवत्त्वाभाव इति व्याप्तेः विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इति समाधत्ते– स्यादेतदेवमिति। वेदान्ताः कार्यपराः मननादिनिधिघटितत्वादि त्यनुमानमभिप्रेत्याह श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादि। तथा च मोक्षोऽदृष्टद्वारा कार्यसाध्यो वैदिकत्वादग्निहोत्रादिवदिति पूर्वपक्षः।

भाष्यम् —— अत्राभिधीयत इत्यादि।

वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोज्यरहितत्वादिति सिद्धान्तयति अत्राभिधीयते। मोक्षो वेदान्तविधेयोपासनासाध्यो न भवति, कर्मफलविलक्षणत्वत्। तारतम्यरहितत्वं नित्यत्वञ्च वैलक्षण्यम् वेदान्ताः कार्यपरा न कर्मफलविलक्षणफलजनकज्ञानजनकत्वादित्याह कर्म ब्रह्मविद्येति। यदि मोक्ष उपासनासाध्यः स्यात्तर्हि तारतम्यत्वानित्यश्च स्यात् कर्मफलवदित्यत्र दृष्टान्तमुपपादयति शारीरमित्यादिना। कर्म, तत्फल, तदधिकारि, तत्फलप्रापकमार्गतारतम्यमनेन ग्रन्थेन प्रदर्शितम्। मोक्षो न कर्मफलं, कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादि धर्मवत्त्वात् व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह अशरीरं वावसन्तमिति। अशरीरमित्यादिश्रुतिभिः शरीरत्रयराहित्यमुच्यते। तादृशा

शरीरत्वमेव मोक्ष इति अशरीरं वावसन्तमिति श्रुत्या उच्यते। तादृशमोक्षस्य कीदृशं नित्यत्वमिति विवेचयति। तत्र किञ्चिदिति – परिणामिनित्यतायाम पारमार्थिकत्वमेव स्यादिति दूषयित्वा कूटस्थ नित्यतां प्रतिपादयति। कूटस्थनित्यमित्यनेन निर्वर्त्यकर्मत्वं, सर्वव्यापीत्यनेन प्राप्यकर्मत्वं, सर्वविक्रियारहितमित्यनेन विकार्यकर्मतां, निरवयमित्यनेन संस्कार्यकर्मतां निषेधति। एतादृशस्य कर्मानधीनतायां प्रमाणमाह अन्यत्र धर्मादिति। मोक्षः उपासनासाध्यो न भवति व्यापाराद्वारकत्वेन प्रतीयमानत्वादित्याह अपि च ब्रह्म वेद इत्यादिना, मोक्षः उपासनासाध्यो न भवति अविद्यानिवृत्तिरूपत्वात् शुक्त्यज्ञाननिवृत्तिवदित्याह त्वं हि नः पितेत्यादिना। ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानं प्रमा न भवति सम्पदाद्यन्यतमरूपत्वात् अतोऽविद्यानिवर्तकत्वं न सम्भवतीत्यभिप्रायं निरस्यति नचेदमित्यादिना। ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं सम्पद्रूपं विरुद्धयोरेकत्वविषयकत्वान्मनो विश्वेदेवैक्यज्ञानवत्। अथवा विशिष्टक्रियायोगनिमित्तकज्ञानरूपं तादृशत्वेन श्रुत्युक्तत्वात्। वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमित्यभिप्रायः। यद्वा जीवसंस्काररूपं तथैव श्रुत्या प्रतिपाद्यमानत्वात् पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणवत्। आरोप्यविशेष्यक (प्रधान) आलम्बनविशेषणकारोपस्सम्पत्। आरोप्यविशेषणकालम्बनविशेष्यकारोपोऽध्यासः। इति पूर्वपक्षे, ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं सम्पदादिरूपं न भवति वेदान्तमहातात्पर्यविषयीभूतजीवब्रह्मैक्यरूपतत्त्वविषयकत्वादिति निराकरणमभिप्रेत्य तत्रानुकूलतर्कप्रदर्शनपरं संपदादिरूपे हीत्यादि। अविद्यानिवृत्तिपरत्वेन श्रूयमाणत्वादिति हेत्वन्तरे अनुकूलतर्कप्रदर्शनपरं भिद्यत इत्यादिभाष्यम्। ब्रह्मभावापत्तिप्रयोजनकत्वादिति तृतीयहेतौ "ब्रह्म वेदेति" अनुकूलतर्कप्रदर्शनं क्रियते। ज्ञानक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणो बहुश्रुतिविरुद्धमिति प्रदर्शयति नच विदिक्रियेति। विदिक्रियाकर्मत्वाभावे कथं शास्त्रयोनित्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते अविषयत्वे इत्यादिना। वेदान्तजन्यवृत्तिकृताविद्यानिवृत्तिरूपफलशालित्वात्तत्प्रमाणकत्वं वृत्तिप्रतिफलितचैतन्याविषयत्वादविषयत्वमित्यविरोधः। अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्यात्मरूपत्वान्न मोक्षस्यानित्यत्वम्। एवं मोक्षः कार्यो न भवत्युत्पत्त्याद्यभाव

कूटवत्त्वादिति। परपक्षे मोक्षस्यानित्यतां प्रसञ्जयति यस्य तूत्पाद्य इत्यादिना। आत्मन्यविद्यामलस्य सत्त्वात्तदपनय उपासनादिक्रियया क्रियत इति शङ्कते स्वात्मधर्म इति। यदि संस्कारो मलनाशस्तर्हि मलः किं कल्पित उत सत्यः? कल्पितश्चेत् ज्ञानेनैव त्वस्य निवृत्तेः। सत्यश्चेत् क्रियया निवर्तते तर्हि सा क्रिया किमात्मनिष्ठा उतान्यनिष्ठा? आद्ये क्रिया स्वाश्रयविकारहेतुरिति ब्रह्मणो विकारित्वेनानित्यत्वापत्तिः। अन्याश्रया तु क्रिया अन्यस्य नोपकरोतीति समाध्याशयः। यदि मोक्षोऽसाध्यः तर्हि शास्त्रवैयर्थ्यमित्यत आह तस्माज्ज्ञानमिति। ज्ञानस्यापि क्रियात्वमाशङ्क्य निराचष्टे ननु ज्ञानं नामेति। तथाच ज्ञानं विधेयं क्रियात्वादित्याशङ्काभिप्रायः। पुरुषकृतिसाध्यत्वं विधेयत्वमुपाधिः। क्रियात्वं चासिद्धमिति निरस्यति वैलक्षण्यादिति। एतदेव विवृणोति क्रियाहीत्यादिना। यदपि केचिदित्यादिना पूर्वपक्षमाभाष्य खण्डयति– वेदान्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्यसम्पृक्तवस्तुगृहीतसंगतिको न भवति वाक्यत्वादित्यनुमानस्य पुत्रस्ते जात इति वाक्ये व्यभिचारः। देवदत्तप्रमोदः पुत्रस्ते जातः इति वाक्यार्थज्ञानजन्यः, तदितराहेतुकत्वे सति सहेतुकत्वात्। पुत्रस्ते जात इति वाक्यार्थः पुत्रजन्मरूपः पुत्रजन्मेतराहेतुकदेवदत्तप्रमोदहेतुज्ञानविषयत्वादित्यनुमानाभ्यां भूतेऽप्यर्थे पदानां संगतिग्रहो भवतीति सिद्ध्यति। तथा च व्यभिचारः। सिद्धार्थबोधेऽपि हर्षादिफलदर्शनात्। प्रकृतेऽपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वात् प्रयोजनवत्त्वं सिद्धपरस्याप्यस्तीति सोऽपि हेतुर्व्यभिचारी। तादृशहितशासनाच्छास्त्रत्वमपि वेदान्तानां सिद्धपरत्वेऽपि सम्भवति। किञ्च ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमुत वेदान्तेषु तस्याभानात्, अथवा कार्यशेषत्वात्, किं वा लोकसिद्धत्वात्, उत मानान्तरविरोधात्? आद्यपक्षत्रयं निराचष्टे औपनिषदस्येति। अनन्यशेषत्वेऽसंसारित्वादिकं हेतुः। नास्तित्वाभावे वेदान्तमानसिद्धत्वमात्मत्वञ्च। लोकसिद्धत्वाभावे हेतुमाह– नन्वित्यादिना तत्साक्षित्वेनेति। मानान्तरानधिगतत्वाच्च न मानान्तरविरोधः। तथा च ब्रह्मणोऽनन्यशेषत्वादबाध्यत्वादपूर्वत्वाद्, वेदान्तेषु स्फुटं भानाच्च

ति यस्य तूत्पाद्य
नादिक्रियया क्रियत
लनाशस्तर्हि मलः
त्वस्य निवृत्तिः।
ष्ठा उतान्यनिष्ठा?
नानित्यत्वापत्तिः।
ाध्याशयः। यदि
मिति। ज्ञानस्यापि
च ज्ञानं विधेयं
पाधिः। क्रियात्वं
ति क्रियाहीत्यादि
ति– वेदान्तः
ादित्यनुमानस्य
पुत्रस्ते जातः
त्वात्। पुत्रस्ते
मोदहेतुज्ञानवि
ति सिद्ध्यति।
्। प्रकृतेऽपि
स्याप्यस्तीति
वेदान्तानां
कृत्स्नवेदस्य
ु, किं वा
निराचष्टे
स्तित्वाभावे
न्वित्यादिना
ः। तथा
भानाच्च

वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तं, तत्र श्रुतिं प्रमाणयति। तन्त्वौपनिषदमिति। किञ्च वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वात् दध्यादिशब्दवादित्याह अपि चेति, आम्नायस्येति। इदानीं निषेधवाक्यवदपि सिद्धार्थपरत्वमाह अपि च ब्राह्मणो नेति। ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धाद्धननाभावोऽर्थः, इष्टसाधनत्वं तव्यप्रत्ययार्थः इष्टश्चात्र नरकदुःखाभावः। तत्परिपालको हननाभाव इति वाक्यार्थबोधः। तथाच हननाभावो न क्रिया नवा तत्साधनं तद्बोधकत्वेऽपि निषेधशास्त्रस्य प्रामाण्यं विद्यत एवेत्यर्थः। ननु हननविरोधिसंकल्पक्रियैव हन्त्यर्थसम्बन्धेन नञा बोध्यते। सा च कार्यरूपत्वाद्विधातुमर्हैवेत्याशङ्क्यं निराचष्टे नच स्वभावप्राप्तेति। शास्त्रजन्येष्टसाधनताज्ञानाजन्यत्वं स्वभावप्राप्तत्वम्। मुख्यार्थस्यैव नञो वक्तुं शक्यत्वेन क्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात् सर्वस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदलोपापत्तेश्चेत्यर्थः। नञर्थाभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वा स्वयं शाम्यतीत्यर्थः। प्रजापतिव्रतादिभ्य इत्यत्रादिपदेन अगौः असुराः अधर्म इत्यादिपरिग्रहः। क्रियाऽबोधकत्वेऽपि वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य विद्यमानत्वान्न क्रियापरत्वं वेदान्तानामित्याक्षेपपूर्वकं सिद्धान्तयति। यत्तु पूर्वपक्षिणोक्तं श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारिधर्मदर्शनादिति। तदनूद्य खण्डयति नन्विति । श्रुतब्रह्मण इत्यनेन किं ब्रह्मसाक्षात्कारवत इति विवक्ष्यते उत श्रवणमात्रवत इति । आद्येऽसम्भव इत्याह नावगतात्मभावस्येति। देहाद्यभिमान एव सुखदुःखादौ हेतुः तदभावे न तदिति विवृणोति नहीत्यादिना । चिज्जडयोराध्यासिकतादात्म्यं विनान्यसम्बन्धो न सम्भवतीत्याह सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादि त्यादिना। धर्माधर्मनिमित्तत्वमाशङ्क्य परिहरति तत्कृतेत्यदिना। बीजाङ्कुरयोरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वात्तयोः कार्यकारणभावोऽनादिरिति युज्यते। इह तु धर्माधर्मयोरप्रत्यक्षत्वात्तयोः कार्यकारणभावग्रह एव प्रत्यक्षो न भवति, आगमेन त्वसंगत्व मात्मन उच्यत इत्यात्मनो धर्माधर्मादिकर्तृत्वमेव न सिद्धमिति अन्धपरम्परात्वोक्तिः। देहतादात्म्याध्यास

मूलकोऽहंकार इत्युक्ते देहादिष्वहंप्रत्ययो गौणो नतु मिथ्येति शङ्कते अत्राहुरिति। भेदज्ञानस्य गौणत्वव्यापकस्याभावान्न गौणत्वं किन्तु मिथ्यात्वमेवेत्युपपादयति नेत्यादिना। गृहीतभेदयोरभेदप्रत्ययो गौणः, अगृहीतभेदयोरभेदप्रत्ययो मिथ्येति व्यवस्था। मम शरीरमिति तु राहोः शिर इतिवदभेदेऽप्युपपद्यत इति न भेदग्रह इति वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायः। ब्रह्मसाक्षात्कारवत इतरदृष्ट्यैव सशरीरत्वं न स्वदृष्ट्येत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति सचक्षुरिति। अचक्षुः सचक्षुरिवेत्यादियोजना। श्रवणमननिदिध्यासनैः सम्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य संसाराभाव इति निगमयति तस्मादिति। श्रवणमात्रवतस्संसारोऽस्त्येवेति द्वितीयविकल्पे संसारित्वस्येष्टत्वमाह यस्य तु यथापूर्वमिति। मननादिविधिघटितत्वादिति हेतुं खण्डयति यत्पुनरुक्तमित्यादिना। श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयोरपि साक्षात्कारार्थ त्वात् साक्षात्कृतस्यान्यत्र विनियोगानुक्तेश्च ब्रह्मणः प्रतिपत्तिविधिशेषत्वं वक्तुं न शक्यमित्यर्थः। उक्तरीत्या विधिशेषत्वाभावे सत्येवाथातो ब्रह्म जिज्ञासेति पृथक् शास्त्रारम्भोऽप्युपपद्यते। ब्रह्मणः कार्यशेषत्वाभावे प्राचीनानां गाथामुदाहरति गौणमिथ्येति। अस्मिन्नधिकरणे उदाहृतानां श्रुतीनामर्थः। तदेतद्ब्रह्मापूर्वमिति। मायाभिः बहुरूपं तद् ब्रह्म एतत्=अपरोक्षम्, अपूर्वं कारणरहितमनपरं कार्यरहितमनन्तरं जात्यन्तर-शून्यमेकरसमित्यर्थः। अबाह्यमद्वितीयं, सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूश्चिन्मात्र मित्यर्थः। ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् = यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्वस्तुजातं तदमृतं ब्रह्मैव।

आत्मानमेव लोकम् —— लोकं ज्ञानस्वरूपम्। यावत्सम्पातमुषित्वा सम्पतत्यस्माल्लोकादमुं लोकमनेनेति सम्पातः कर्म। यस्यामतं तस्य मतमित्यादि। यस्य ब्रह्मामतं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम्। यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्मचैतन्यविषय इति मतं स न वेद। अविषयतया ब्रह्मविजानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्षः। अज्ञानान्तु ब्रह्म विज्ञातं दृश्यमिति पक्षः। गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे = सत् अबाधितं ब्रह्म अहमित्येवं बोधे ज्ञाने सति पुत्रदेहादेर्बाधनान्मिथ्यात्वनिश्चयात् पुत्रदारादेर्गौणात्मनोऽहं

कर्तेत्यादि मिथ्यात्माभिमानस्य चासत्त्वे कार्यं विधिनिषेधादि व्यवहारः कथं भवेत्।

इति समन्वयाधिकरणम्।

ईक्षत्यधिकरणम्

पूर्वाधिकरणेनाक्षेपसंगतिं प्रदर्शयति एवं तावदिति। प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति। यत्कार्यं तज्जडप्रकृतिकं घटवत्। यज्जडं तच्चेतनसंयुक्तं रथादिवदित्यनुमानम्। काणादास्तु कार्यं कर्तृजन्यं कार्यत्वादित्यनुमानेन कर्तारमीश्वरं, कार्यद्रव्यं स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यत्वे सति द्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन परमाणूंश्च समवायिकारणतयाऽनुमिमते। अन्येऽपि बौद्धादयः। असद्वा इदमग्र आसीदिति वाक्याभासः। यद्वस्तु तच्छून्यावसानमिति युक्त्याभासः।

ईक्षतेर्नाशब्दम् १–१–५

सदेव सोम्येदमग्र असीदित्यादि वाक्यं विषयः। सच्छब्दप्रतिपाद्यं प्रधानं ब्रह्म वेति पूर्वपक्षयुक्तिसिद्धान्तयुक्तिबलाबलानवधारणात् संशयः। प्रधानं सर्वज्ञं, सर्वज्ञताकारपरिणामि– सत्त्वगुणात्मकत्वात्, सदादिशब्दप्रतिपाद्यं प्रधानं सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वाज्जडप्रकृतित्वाच्चेति प्रयोगं मनसि निधाय पूर्वपक्षमारचयति तत्र सांख्या इत्यादिना। सर्वशक्तित्वसर्वज्ञत्वे प्रधानस्योपपादयति सर्वशक्तित्वमित्यादिना। ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वं न सम्भवतीत्याह न केवलस्येति। ब्रह्म न ज्ञातृ ज्ञानोपकरणरहितत्वाद्घटादिवदित्यभिप्रायः। सिद्धान्ते यज्ज्ञानोपकरणवत् तज्ज्ञातृ यथा जीव इति व्यतिरेकव्याप्तावनित्यज्ञानवत्त्वमुपाधिः। ब्रह्म नोपादानमेकत्वादित्याह अपि चेत्यादिना। सूत्रेण सिद्धान्तमाह ईक्षतेरिति। प्रधानं जगत्कारणं न भवति जगत्कारणबोधकसदादिशब्दप्रतिपाद्यत्वाभावात्। सदादिशब्दप्रतिपाद्यं प्रधानं न ईक्षितृत्वादित्यभिप्रायेणाह न सांख्येत्यादिना। प्रधानस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तिमाह यत्तूक्तमित्यादिना। ईश्वरस्सर्वज्ञो योगिगतसर्वज्ञत्वा-

नुकूलप्रसादवत्त्वादित्याह यत्प्रसादादिति। ईश्वरः कार्यकारणवान् ईक्षणवत्त्वादित्युक्तावनित्येक्षणवत्त्वमुपाधिरित्याह सवितृप्रकाशवदिति। अनित्येक्षणवत्त्वस्य हेतुतायामप्याह अपि चाविद्यादिमदिति। अविद्यादिमत्त्वमुपाधिरित्यर्थः। जीवेश्वरयोर्भेदेऽपसिद्धान्तमाशङ्क्य भेदस्यौपाधिकतया वास्तवत्वाभावेन निरस्यति ननु नास्ति तावदित्यादिना।

सूत्रे प्रधानमिति पक्षवाचकपदं, जगत्कारणवाचिवेदान्तप्रतिपाद्यमिति निषेध्यवाचकपदं चाध्याहार्यम्। तथाच प्रधानं जगत्कारणवाचिवेदान्तप्रतिपाद्यं न भवति। अशब्दमिति हेतुवाचकम्। सदादिशब्दप्रतिपाद्यत्वाभावादिति तदर्थः। अशब्दमित्यस्यावृत्तिः। अ शब्दमिति पदद्वयम्। शब्दमित्यस्य सदादिशब्दप्रतिपाद्यमित्यर्थः। अ इत्यस्य नेत्यर्थः। प्रधानमिति निषेध्यतयान्वयि। ईक्षतेरिति हेतुवाचकं पदम्। तथा च सदादिशब्द प्रतिपाद्यं प्रधानं न, ईक्षितृत्वादित्यर्थः।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् १–१–६

सच्छब्दप्रतिपाद्यं जडं प्रधानं न ईक्षितृत्वादिति सिद्धान्त्यनुमाने तेजआदौ व्यभिचारः। (गौणेक्षितृत्वं चेद्धेतुः स्वरूपासिद्धिः) तदैक्षतेत्यत्रेक्षणं गौणं गौणशब्दसमुदायमध्यपतितशब्दबोध्यत्वादिति सन्निधिहेतुना ईक्षणस्य गौणत्वम्। तथाच गौणेक्षणस्य प्रधानेऽपि सम्भवादीक्षितृत्वरूपहेतुः प्रधानभेदसाधको न भवतीत्यत्राहेत्यादि पूर्वपक्षभागार्थः। ईक्षणं मुख्यमनेन जीवेनात्मना स आत्मेत्यात्मशब्दसमानाधिकृतसदादिशब्दार्थनिष्ठत्वादिति संनिध्यपेक्षया वाक्यस्य बलीयस्त्वाभिप्रायेण समाधत्ते यदुक्तमित्यादिना। आत्मशब्दस्यापि गौणत्वशङ्कया उत्तरसूत्रमवतारयति अथोच्येतेत्यादिना। आत्मशब्दस्य नानार्थकत्वेन प्रधाने मुख्योऽपि भवतीति शङ्कते अथवेति।